

Гетьман, що не загубився навіть у Сибіру

Дем'ян Многогрішний. Джерело: «Историческіе дѣатели Юго-Западной Россіи въ біографіяхъ и портретахъ: Выпускъ первый — Кіевъ: Типографія Императорскаго университета св. Владиміра, 1885» / Обласна універсальна наукова бібліотека імені Д.І. Чижевського

З усіх козацьких гетьманів Лівобережжя другої половини XVII-XVIII ст. Дем'ян Гнатович Многогрішний лишається, напевно, майже незаним, але, без сумніву, це була людина непересічна. Історія життя Дем'яна Многогрішного вражає чималою кількістю зрад: зраджував він, зраджували і його, але не слід забувати і про хай не надто вдалі, проте щирі й послідовні спроби гетьмана відстояти українську автономію за надзвичайно несприятливих зовнішньо та внутрішньополітичних обставин, а також його відвагу, виявлену навіть тоді, коли все вже було втрачено.

Демко Гнатович – «мужицький син»

Многогрішний (Ігнатович) Дем'ян (Демко) Гнатович (1621 – після 1701) народився у м. Короп Чернігівського воєводства (нині Чернігівська обл.) у селянській родині. Це унікальний випадок, бо решта українських гетьманів походила або з козацького, або з шляхетського середовища. Батька Дем'яна звали Гнатом, звідки й виникло прізвисько Гнатович. На думку дослідників, його ріднею був козацький рід Шумейків – відомий представник якого був ніжинським полковником.

Висока довіра

У козаки Дем'ян потрапив з першою хвилею визвольної війни 1648 року. У ході цієї величної події сотні й тисячі селян, міщан поспішали поповнити ряди борців за визволення. Прагнучи здобути привабливі вольності, вони ставали козаками. Серед них був і майбутній гетьман.

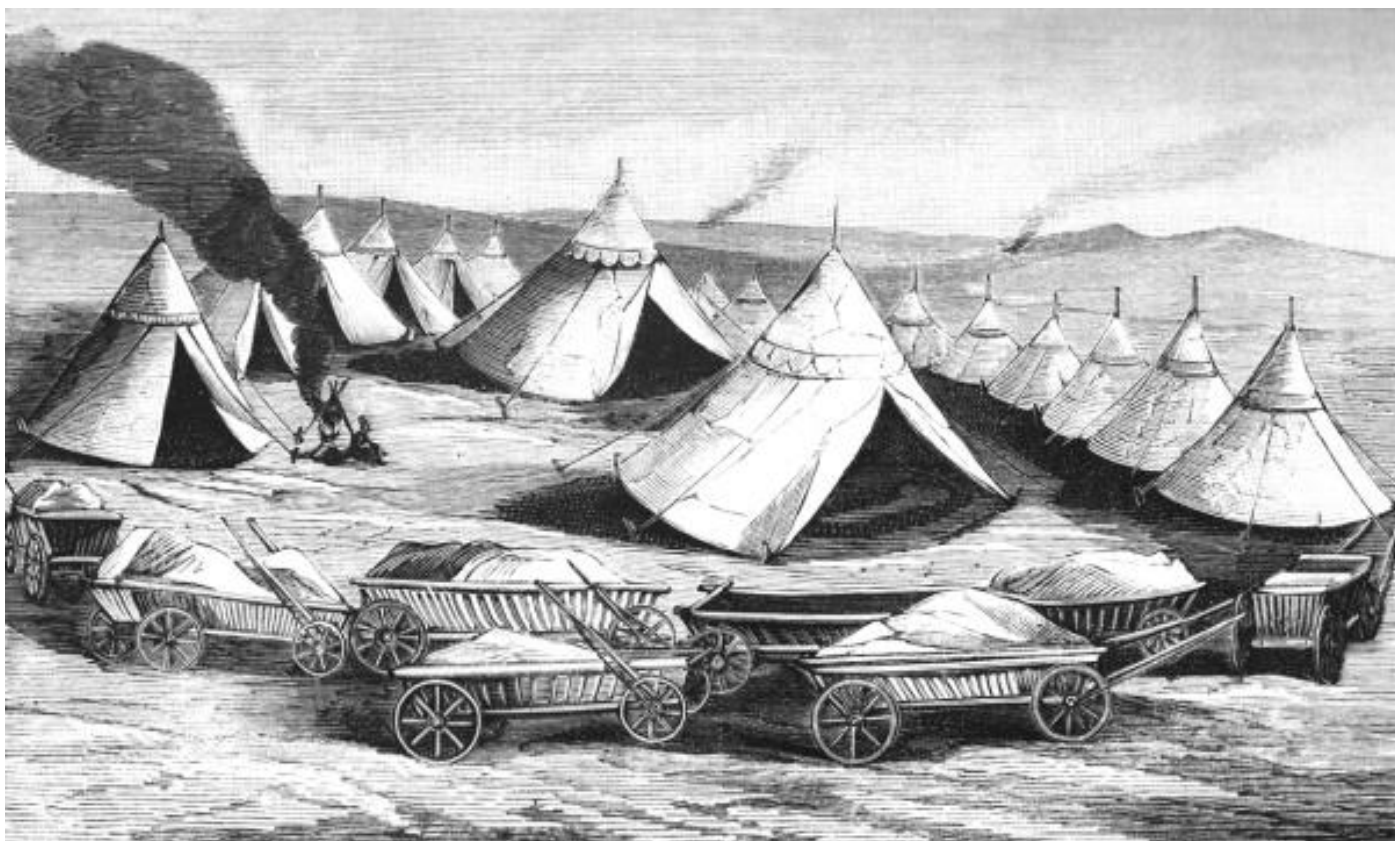
Про хоробрість, сміливість, відвагу й кмітливість молодого козака стало відомо головному сподвижникові українського народу Богдану Хмельницькому. Виявив себе здібним організатором козацьких загонів та їх забезпечення, виконував дипломатичні доручення Б. Хмельницького. Невдовзі гетьман призначив його військовим осавулом. У цьому чині Многогрішний увійшов до відомого козацького реєстру 1649 року. Обіймав посаду

генерального осавула, командував загонами козаків у різних битвах проти польських військ.

Юзеф Брант «Табір»

За орієнтацію на Москву Многогрішний та його брат був позбавлений маєтностей польським королем Яном II Казимиром Вазою в 1664 році під час польської військової експедиції на Сіверщину. Після поразки польських військ та гетьманства І. Брюховецького в 1665-1668, керував Чернігівським полком. Він користувався довірою та впливом на гетьмана. Незадоволений умовами Андрусівського перемир'я 1667 року між Польщею та Московською державою, брав участь у таємничій раді 1668 року у м. Глухові, яка ухвалила рішення про виведення російських військ із Лівобережжя, а згодом приєднався до антимосковського повстання.

Козацький табір, гравюра XVII ст.

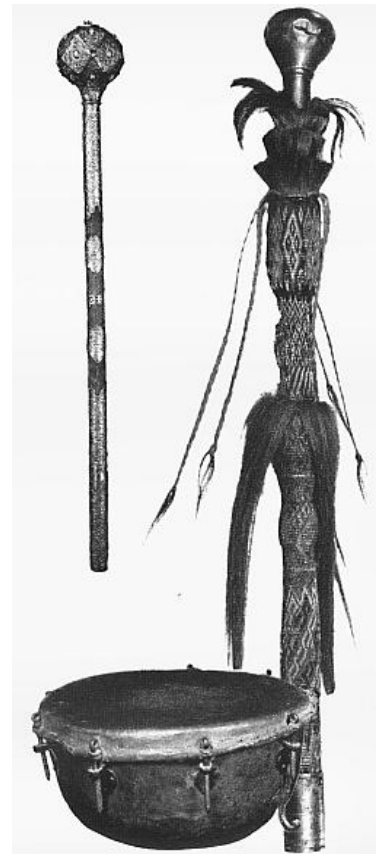
Отримання булави

З поваленням гетьмана І. Брюховецького Многогрішний перейшов на бік правобережного гетьмана П. Дорошенка і отримав призначення генеральним осавулом, згодом — «наказним сіверським гетьманом». Після від'їзду на Правобережжя Дорошенко доручає Многогрішному зупинити наступ московських військ під командуванням воєводи Г. Ромодановського та звільнити Переяслав, Ніжин та Чернігів від московських залог.

Відсутність воєнної допомоги від гетьмана, промосковська орієнтація лівобережного духовенства на чолі з архієпископом Лазарем Барановичем спонукали Многогрішного розпочати 6 жовтня (28 вересня) 1668 року у Чернігові таємні переговори з московськими представниками, які завершилися в Салтиковій Дівиці присягою Многогрішного та його старшини на вірність Москві.

У грудні 1686 року на старшинській раді за участю ніжинського, чернігівського, стародубського полковників та представників кількох лівобережних міст у Новгород-Сіверському Многогрішний обраний гетьманом Лівобережної України.

На Глухівській раді було підтверджено гетьманство Д. Многогрішного. Спочатку він відмовлявся від нього «як старая дивка от жениха», але згодом погодився і присягнув на вірність цареві. Це значною мірою зміцнювало позиції Многогрішного на Лівобережжі.

Гетьманські клейноди

П. Андрусів. Козацькі старшини в поході

Частина діорами «Військова рада на Січі» (Національний музей історії козацтва на Хортиці). Автор художник М. В. Овечкін

Глухівські статті

Глухів. З лубочної картини середини 19 ст.

Договір, укладений 6 (17) березня 1669 року у м. Глухові при обранні гетьманом Лівобережної України Дем'яна Гнатовича і представниками московського уряду, який містив 27 пунктів.

Передумови:

Гетьман Сіверщини Д. Многогрішний намагався зберегти московську протекцію і козацькі права та вольності, викладені у Статтях Б. Хмельницького. Російські воєводи, налякані недавнім повстанням на Лівобережжі, теж були готові на поступки.

- московські воєводи залишились лише в п'ятих містах — Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині, Острі, де вони не мали права втручатись у справи місцевої адміністрації;
- козацький реєстр встановлювався в розмірі 30 тис. чоловік;
- гетьман мав право утримувати 1 тис. чоловік найманого війська;
- податки збирались винятково козацькою старшиною;
- одночасно гетьману заборонялось вступати у відносини з іноземними державами;
- значно обмежувався перехід селян у козацтво.

Але головне те, що воєводи не втручались у місцеві судові та фінансові справи. Отже, Гетьманщині було фактично повернуто її фінансову та судову автономію.

Стаття 19 уперше офіційно встановлювала практику доносительства і предписувала «остерегать и проведывать» про гетьманські «ссоры» і доносити на гетьмана в Москву.

Глухівські статті хоча й суттєво обмежували суверенні права Гетьманщини, проте закріпили й поступки царського уряду порівняно з Московськими статтями.

Глухівські статті 1669 р.

Політика гетьмана Лівобережної України

Малюнок у літопису Величка

З початку гетьманування Многогрішний проводив політику, спрямовану на захист національних та державних інтересів України:

- домігся, щоб Київ з округою, незважаючи на умови Андрусівського перемир'я, залишався у складі Лівобережжя;
- спирався на полки компанійців і прагнув зміцнити гетьманську владу, поступово ослаблюючи політичну роль козацької старшини;
- перенесення столиці до Батуріна, а в перспективі – до Києва, створення регулярної армії, повернення українських патріотів із Сибіру на батьківщину, допомога українській церкві та освітнім закладам;
- його обурювала політика зближення Московської держави з Польщею за рахунок України, тому вимагав від царя чіткого визначення кордонів з Польщею, приєднання Гомеля до Лівобережної України. Відмова у задоволенні вимог гетьмана спричинила приєднання Гомеля з прилеглими землями та Мстиславського воєводства до Гетьманщини збройним шляхом;

– вів таємні переговори з Петром Дорошенком про можливість переходу Лівобережного Гетьманату під протекторат Османської імперії.

Проте:

- не впевнений у своїй особистій безпеці Многогрішний створив собі особисту охорону із царських стрільців, чим започаткував практику доносів на володарів Лівобережжя до Москви;
- проводив політику ізоляції Запоріжжя від Лівобережної України, конфіскацію майна прихильників гетьмана І. Брюховецького, що спричинило зростання незадоволення заможного козацтва.

A facsimile of a handwritten signature in Cyrillic script. The signature is highly stylized and cursive, written in black ink on a light background. It appears to be a reproduction of a historical document.

Факсиміле підпису Дем'яна Многогрішного

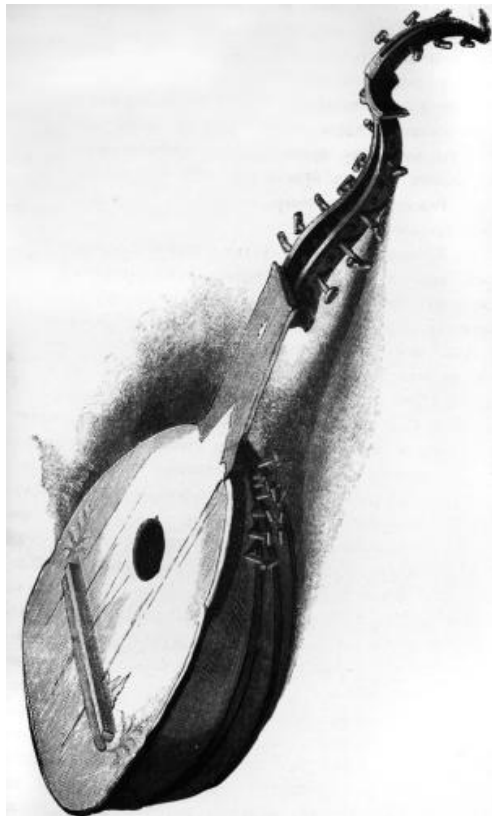
Донос Московському царю 1672 рік

Прийом у царя Олексія Михайловича, гравюра Еріка Пальмквіста, 1674 р.

Взаємини з козацькою старшиною в Дем'яна Многогрішного не склалися майже одразу після обрання гетьманом. Сам він походив із селян, і цей “холопський син”, цілком задовольнявся авторитетом серед “старовинних” козаків. До того ж гетьман узявся проводити ротації: усував із посад нелояльних, а на їхні місця садовив переважно власних родичів. І робив усе “без поради всієї старшини”.

Причому покладався насамперед на свій компанійський полк — особисту гвардію з найманців. Вельми невдоволені таким поворотом справ старшини почали писати в Москву на гетьмана доноси. “Карпо Мокрієвич, його військовий генеральний писар, з іншими своїми товаришами

Козацька кобза, XVII ст.

Козацький каламар (чорнильниця)

провідав
(чи
праведно

, чи неправедно), що Многогрішний начебто почав чинити таємні кореспонденції з тогочасним гетьманом Петром Дорошенком, знамірюючись, так само як Дорошенко, схилитися під Турецьку державу”, — зазначає козацький літописець. Самійло Величко.

Гетьмана звинувачували також у тому, що він п'є на бенкетах за здоров'я правобережного гетьмана Дорошенка, ще й інших змушує пити, а напідпитку дозволяє собі говорити таке, що ніяк не могло сподобатися цареві Олексію Михайловичу. Автори одного з доносів перелічили зрадницькі дії гетьмана в 37 пунктах, а наостанок зазначили: “Якби ми записали всі докази Демкової зради, то не помістили б усього не тільки на аркуші, але і на волівій шкурі”.

Петро Дорошенко

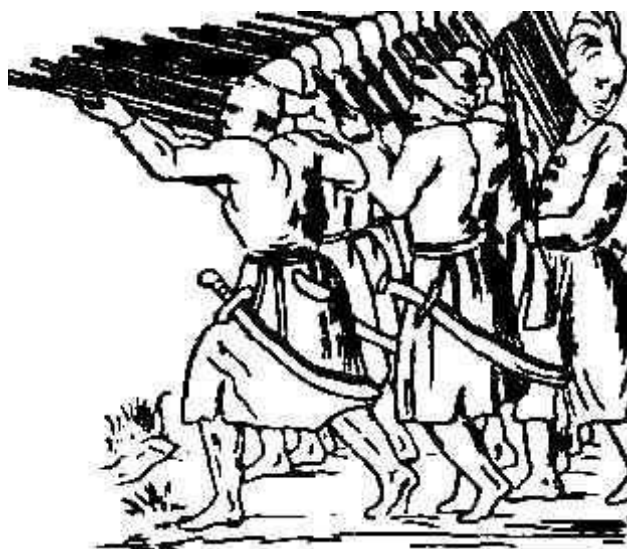
Схожі депеші надсилав із Батурина і стрілецький голова Григорій Нейолов. Тож невдовзі старшини-змовники отримали царський указ, “щоби видали гетьмана Многогрішного, а на його місце поставили собі іншого гетьмана”. Стрільцям було велено їх підтримати.

Засуджений до страти

Отож у ніч проти 13 березня група старшин, їхніх довірених осіб разом зі стрільцями оточила резиденцію Многогрішного й після нетривалої сутички схопила гетьмана. Той чинив запеклий опір, але був поранений з пістоля, закутий у кайдани і відправлений до Москви. Керував арештом обозний Петро Забіла, а доставкою до Москви — генеральний писар Карпо Мокрієвич. Разом із гетьманом був заарештований його брат чернігівський полковник Василь Многогрішний, який перед цим устиг втекти до Києва і постригтися в ченці під вигаданим ім'ям в Києво-Братському монастирі. Але коли про це дізнався настоятель обителі Варлаам Ясинський, він одразу ж дав знати воєводі Києва московському

князю Козловському, який негайно схопив Василя і відправив до Москви.

Судити гетьмана мав суд Війська Запорозького. Цар Олексій Михайлович спочатку пропонував так і вчинити. Але козацька старшина боялася заворушень, тому процес пройшов у Москві у квітні.

Мокрієвич від імені старшини дав свідчення проти Многогрішного, нібито той замислив розпочати проти царя війну. Його свідчення підтвердили як росіяни, так і козаки. Сам гетьман визнав свої п'яні крамольні висловлювання, але наміри діяти заперечував цілковито. Виправдовувався, що він — “людина проста і неграмотна”. Але коли до нього почали застосовувати тортури- завдали 19 ударів батогом (для порівняння: коли у 1708 році тортури будуть застосовані до І. Іскри та В. Кочубея, їм завдадуть відповідно 8 та 5 ударів), — зізнався у своїх зв'язках із Петром Дорошенком, хоча визнати зраду все одно відмовився. “Я про зраду свою тільки на словах казав, — стверджував гетьман, — але з Дорошенком про зраду не домовлявся”. І ще: “Провина моя — одна, що я говорив шалені речі в безпам'ятстві п'яному”. Треба віддати належне гетьману, навіть попри страшні муки, завдані тортурами, він нікого не обмовив і не звинуватив.

Помилування

Цар Олексій Михайлович. Робота невідомого художника другої половини XVII ст.

У квітні 1672 р. після катувань у Посольському приказі гетьмана та його брата Василя було засуджено до смертної кари. Коли голови братів Многогрішних уже лежали на пласі, примчав гонець царя, який оголосив про царську милість: смертний вирок замінено на довічне заслання до Сибіру та ув'язненням у Тобольському острозі. До Тобольська вислали дружину і дітей гетьмана, а із зарахуванням його на козачу службу всіх родичів було відправлено у різні місця.

Гетьманова «сибіріада»

Як відомо, навіть у Сибіру гетьман Сіверський не загубився, як це траплялось у ту добу практично з усіма засланцями з України.

Після звільнення із в'язниці 1688 р., де відсидів більше десяти років, перебував на військовій службі і посідав урядові посади. Із сином Петром керував придушенням повстання бурятів. Отримав разом із синами Петром та Сергієм боярські титули: у Сибіру потрібні були солдати, але ще потрібнішими були командири.

Після нових звинувачень у 1684-88 роках був ув'язнений у Селенгінську (нині с. Староселенгінськ, Республіка Бурятія, РФ).

Селегінський острог. Бібліотека сибірського краєзнавства / bsk.nios.ru

Після падіння гетьмана І. Самойловича Многогрішний вийшов на волю. Йому було заборонено повертатись в Україну.

Разом із синами ніс прикордонну службу в Забайкаллі, брав участь у посольстві Ф. Головіна 1689 р. та укладенні Нерчинського договору з Китаєм, вів переговори з монгольськими тайшами.

В 1691-94 роках фактично був воєводою Селенгінська, керував обороною краю від нападу монгольських племен, у боротьбі з якими втратив сина Петра.

«І відтоді Байкал назавжди залишився в руках Росії», — так через 150 років напише місцевий літописець.

І. Самойлович. Портрет з монографії Альфреда Єнсена

Багато за ним записано гріхів, окрім боягузства. А на той час колишньому гетьманові було майже 70 років. У 1696 році Многогрішний за давньою козацькою традицією постригся в ченці. Помер в Іркутську приблизно між 1701-1708 рр. Похований біля Спаського собору в Селенгінську.

Спаський собор Селенгінська

Чи був гетьман Лівобережної України Дем'ян Ігнатович «Многогрішним»?

В переважній більшості випадків у сучасній науковій літературі використовується антропонім «Многогрішний». Проте – і будучи гетьманом, і будучи полковником – наш герой підписувався винятково лише «Дем'ян Ігнатович», «Демко Ігнатович» або «Даміан Игнатов».

І в кореспонденції, яка адресувалась йому, - і в зверненнях до нього козацької старшини, і представників російської влади – його також називали винятково «Ігнатовичем».

Вперше антропонім «Многогрішний» зустрічається в документах запису переговорів поміж російською делегацією та делегацією Речі Посполитої кінця 1671 р. щодо реалізації постанов Андрусівського перемир'я.

Далі прізвище «Демко Многогрешный» використовують у своєму доносі від 13 квітня старшини, що взяли участь у змові (генеральний обозний П. Забіла, судді І.Самойлович І. Домонтович).

І вже після того, як Ігнатовича було скинуто в результаті змови з гетьманства, у матеріалах слідства, про нього мовиться переважно як про «Демка Ігнатова» або просто «Демка».

Такий варіант вписувався в офіційну московську антропонімічну традицію, що відмовляла навіть не надто родовитим дворянам послуговуватися родовими прізвищами, а лише винятково формами на кшталт: «Петька сын Федоров» або просто «Петька Федоров», де «Федоров» не прізвище, а вказівка на ім'я батька. Злочинці та зрадники взагалі згадувались у винятково применшувальній формі: «Матюшка», «Васка», «Пашка», «Демко».

Тобто російська влада демонструвала своє відверто негативне ставлення до колишнього гетьмана, а українська еліта, як світська, так і духовна, підлаштовувалась під цей канон. Нічого нового тут не було: попередники Ігнатовича в документах російської влади значились аналогічно: «Івашка Виговський», «Юраська Хмельницький», «Івашка Брюховецький».

Особливу роль у закріпленні антропоніма «Многогрішний» відіграв автор «Літопису Самовидця», де розлого перелічив усі реальні і видумані «грехі» гетьмана Сіверської України, тим самим вказуючи на прямий зв'язок прізвища з конкретними діями його носія. Треба додати, що найбільш вірогідним автором «Літопису Самовидця» був особистий недруг Ігнатовича – колишній генеральний підскарбій в уряді гетьмана Івана Брюховецького Роман Ракушка-Романовський, у котрого Дем'ян Ігнатович відібрав у Ніжині належне йому майно та змусив поспіхом

переїжджати із Лівобережжя на Правобережжя. Саме він, виконуючи в 1670 р. дипломатичне доручення гетьмана Дорошенка до Стамбула, добився від константинопольського патріарха Мефтодія накладання прокляття на свого особистого ворога.

Перший в Україні пам'ятний знак на честь 350-річчя обрання гетьманом Д. Ігнатовича. Заповідник «Слово о полку Ігоревім», Новгород-Сіверський.

Рекомендована література:

Антологія української юридичної думки / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – Київ : Юрид. кн., 2003. – Т. 3 : Історія держави і права України : козацько-гетьманська доба. – 584 с.

Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. – Харків: Право, 2016. – Т. 1: Історія держави і права України/ редкол. В.Д. Гончаренко (голова) та ін. – 848 с.

Горобець В. Чи був «Демко Многогрішний» гетьманом Війська Запорозького? URL:

https://shron3.chtyvo.org.ua/Horobets_Viktor_Mykolaiovych/Chy_buv_Demko_Mnohohrishnyi_hetmanom_Viiska_Zaporozkoho7.pdf?PHPSSESSIONID=1aac7ab499f73fbb546ae5226bdbfb28

Грушевский М.С. История Украины с иллюстрациями и дополнениями/ М.С. Грушевский. – Донецк: ООО «ПКФ «БАО», 2011. – 576 с.

Історія України: підручник/ В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін. – Київ: Альтернативи, 1997. – 416 с.

Пиріг П. Штрихи до соціально – політичного портрета гетьмана Дем'яна Многогрішного. URL:

<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/25016/02-Pyrih.pdf?sequence=1>

Таирова-Яковлева Т.Г. Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве. URL: <http://maxima-library.org/knigi/knigi/b/290733?format=read>

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. : пер. з рос. / Д. І. Яворницький. – Львів : Світ, 1990–1991. – Т. 1–3.